

कृषी पर्यटन - कृषी पर्यटन ग्रामीण विकासाचा एक प्रभावी पर्याय
सहा. प्रा. संतोषी चाळोबा कनगुटकर वाणिज्य विभाग, आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेजे गडहिंग्लज.

प्रस्तावना

आजच्या वेगवान जागतिकीकरणाच्या युगात, भारतीय अर्थव्यवस्था अजूनही मोठ्या प्रमाणावर कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. मात्र, बदलत्या हवामानाचे चक्र, शेतीमालाला मिळणारा अनिश्चित भाव आणि वाढता उत्पादन खर्च यामुळे केवळ पारंपरिक शेतीवर उदरनिर्वाह करणे ग्रामीण भागातील जनतेसाठी कठीण झाले आहे. अशा वेळी 'कृषी पर्यटन' (Agri-Tourism) हा ग्रामीण विकासाचा एक नवा आणि आश्वासक मंत्र म्हणून पुढे येत आहे. शहरी संस्कृतीतील ताणतणावापासून दूर जाऊन ग्रामीण जीवनाचा, मातीचा आणि संस्कृतीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्याची ओढ पर्यटकांमध्ये वाढत आहे, जे ग्रामीण विकासासाठी एक मोठे संधीचे क्षेत्र निर्माण करत आहे.

माझ्या या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश कृषी पर्यटन कशाप्रकारे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देऊ शकते, याचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. कृषी पर्यटनामुळे केवळ शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढत नाही, तर ग्रामीण भागातील हस्तकला, लोकसंस्कृती आणि पारंपरिक खाद्यपदार्थ यांना नवीन बाजारपेठ मिळते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, गावातील सुशिक्षित तरुणांना स्वतःच्या गावातच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊन शहरांकडे होणारे स्थलांतर (Migration) रोखण्यासाठी हा एक प्रभावी पर्याय ठरू शकतो. या संशोधनाद्वारे कृषी पर्यटनातील आव्हाने, संधी आणि ग्रामीण जीवनमानावर होणारा सकारात्मक परिणाम यांचा वस्तुनिष्ठ आढावा घेण्याचा प्रयत्न मी केला आहे.

समस्या विधान (Problem Statement)

ग्रामीण भागातील नैसर्गिक संसाधने आणि सांस्कृतिक वारसा असूनही, पायाभूत सुविधांचा अभाव, तांत्रिक कौशल्याची कमतरता, आर्थिक गुंतवणुकीच्या मर्यादा आणि प्रभावी मार्केटिंग धोरणांचा अभाव यामुळे 'कृषी पर्यटन' हे ग्रामीण विकासाचे एक प्रभावी साधन म्हणून पूर्ण क्षमतेने विकसित होऊ शकलेले नाही.

कृषी पर्यटन अभ्यासाची उद्दिष्टे

१. शेतकऱ्यांच्या मूळ उत्पन्नाला जोडधंदा म्हणून अतिरिक्त आर्थिक स्रोत निर्माण करणे.
२. ग्रामीण भागातील तरुण आणि महिलांसाठी स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे.
३. शहरी पर्यटकांना शेती, ग्रामीण संस्कृती आणि लोककलांची प्रत्यक्ष ओळख करून देणे.
४. ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधा आणि राहणीमानाचा दर्जा सुधारण्यास मदत करणे.
५. निसर्गाचे संवर्धन करून पर्यावरणपूरक आणि शाश्वत ग्रामीण विकासाला चालना देणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. माहिती संकलनासाठी प्रत्यक्ष क्षेत्रभेटी आणि मुलाखत तंत्राचा अवलंब केला असून, दुय्यम माहितीसाठी सरकारी अहवाल व संदर्भग्रंथांचा आधार घेतला आहे. नमुना निवड (Sampling) पद्धतीने निवडक क्षेत्राचा सखोल अभ्यास करून माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण केले आहे. या आधारे कृषी पर्यटनाचा ग्रामीण विकासावरील प्रभाव तपासून वस्तुनिष्ठ निष्कर्ष मांडले आहेत.

अभ्यासातील मर्यादा:

हा अभ्यास प्रामुख्याने निवडक गावांमधील कृषी पर्यटन केंद्रांच्या सद्यस्थितीवर आधारित असून, भौगोलिक विविधता आणि स्थानिक संसाधनांच्या उपलब्धतेनुसार याचे निष्कर्ष बदलू शकतात. तसेच, शेतीमधील हंगामी बदल, पर्यटकांची अनिश्चित संख्या आणि तांत्रिक माहितीचा अभाव यांसारख्या घटकांमुळे संशोधनासाठी आवश्यक असणारी दीर्घकालीन सांख्यिकीय आकडेवारी मिळवण्यात काही मर्यादा येतात.

पर्यटन : अर्थ आणि स्वरूप

१. 'पर्यटन' म्हणजे केवळ फिरणे नसून, विरंगुळा किंवा ज्ञानासाठी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी केलेला प्रवास होय.
२. संस्कृतमधील 'पर्यटन' या शब्दाचा उगम 'परि' (भोवती) आणि 'अटन' (भ्रमण) यांपासून झाला आहे.
३. मानवी जीवनात पर्यटनाला प्राचीन काळापासून अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे.

४. पूर्वी लोक व्यापारासाठी किंवा धार्मिक हेतूने प्रवास करत, परंतु आज त्याचे स्वरूप बदलले आहे.
५. आज पर्यटन हे मनोरंजनासोबतच आरोग्य, शिक्षण आणि व्यवसायाचे एक प्रमुख साधन बनले आहे.
६. पर्यटनामुळे आपल्याला वेगवेगळ्या प्रांतांची संस्कृती, परंपरा आणि लोकजीवन जवळून पाहता येते.
७. ऐतिहासिक वास्तू आणि किल्ले पाहिल्यामुळे आपल्या गौरवशाली इतिहासाची माहिती मिळते.
८. नैसर्गिक पर्यटन (Eco-tourism) मानवाला निसर्गाच्या सानिध्यात नेऊन मानसिक शांतता देते.
९. धार्मिक पर्यटनामुळे मानवी मनाला आध्यात्मिक बळ आणि समाधान प्राप्त होते.
१०. पर्यटन क्षेत्राच्या विकासामुळे स्थानिक लोकांना रोजगाराच्या मोठ्या संधी उपलब्ध होतात.
११. हॉटेल व्यवसाय, वाहतूक आणि मार्गदर्शक (Guide) यांसारख्या सेवांमुळे अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते.
१२. पर्यटनामुळे विविध देश आणि राज्यांमधील संवाद वाढून राष्ट्रीय एकात्मता दृढ होते.
१३. आजच्या धकाधकीच्या जीवनात तणावमुक्त होण्यासाठी पर्यटन हे एक उत्तम औषध आहे.
१४. 'अतिथी देवो भव' ही आपली संस्कृती पर्यटनाच्या माध्यमातून जगभरात पोहोचते.
१५. थोडक्यात सांगायचे तर, पर्यटन हे मानवी प्रगतीचे आणि आनंदी जीवनाचे एक अविभाज्य अंग आहे.

कृषी पर्यटन संकल्पना

कृषी पर्यटन ही एक अशी नाविन्यपूर्ण संकल्पना आहे जी शहरी संस्कृती आणि ग्रामीण जीवनशैली यांना जोडणारा एक भक्कम दुवा ठरत आहे. शहरांमधील धावपळीच्या आणि प्रदूषणयुक्त वातावरणातून काही काळ बाहेर पडून निसर्गाच्या सानिध्यात वेळ घालवण्याची ओढ आजच्या पर्यटकांमध्ये वाढली आहे.

या संकल्पनेअंतर्गत, पर्यटक प्रत्यक्ष शेतात जाऊन पिकांची माहिती घेतात, बैलगाडीतून रपेट मारतात, विहिरीवर पोहण्याचा आनंद लुटतात आणि विशेषतः चुलीवरच्या अस्सल ग्रामीण जेवणाचा आस्वाद घेतात. केवळ पर्यटनच नव्हे, तर शेतकऱ्यांसाठी हा एक उत्तम पूरक व्यवसाय असून यामुळे शेतीला आर्थिक स्थैर्य मिळते आणि ग्रामीण भागातील कला, संस्कृती व उत्पादनांना थेट बाजारपेठ उपलब्ध होते.

थोडक्यात सांगायचे तर, निसर्ग संवर्धन, शेतीचे शिक्षण आणि निखळ मनोरंजन यांचा सुरेख संगम म्हणजे कृषी पर्यटन होय.

ग्रामीण विकासातील कृषी पर्यटनाचे महत्त्व

१. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ

पारंपारिक शेतीला हवामान बदल आणि बाजारभावातील चढ-उतारांचा मोठा फटका बसतो. कृषी पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांना उत्पन्नाचा एक स्थिर आणि पर्यायी स्रोत उपलब्ध होतो. शेतीतील उत्पादनासोबतच पर्यटकांना दिलेल्या सेवांतून (निवास, भोजन) थेट रोख नफा मिळतो.

बहुतेक कृषी पर्यटन केंद्रे ही निसर्गाच्या जवळ असतात. पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी शेतकरी परिसर हिरवागार ठेवतात आणि अनेकदा सेंद्रिय शेती (Organic Farming) करतात. यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन राखले जाते.

पारंपारिक शेतीला हवामान बदल आणि बाजारभावातील चढ-उतारांचा मोठा फटका बसतो. कृषी पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांना उत्पन्नाचा एक स्थिर आणि पर्यायी स्रोत उपलब्ध होतो. शेतीतील उत्पादनासोबतच पर्यटकांना दिलेल्या सेवांतून (निवास, भोजन) थेट रोख नफा मिळतो.

२. ग्रामीण रोजगार निर्मिती

कृषी पर्यटन केंद्र सुरू केल्यामुळे स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. यामध्ये:

स्वयंपाकासाठी स्थानिक महिलांची मदत.

मार्गदर्शक (Guides) म्हणून स्थानिक तरुणांना काम.

हस्तकला आणि स्थानिक वस्तूंच्या विक्रीतून कारागिरांना रोजगार.

यामुळे रोजगारासाठी शहरांकडे होणारे स्थलांतर रोखण्यास मदत होते.

३. पायाभूत सुविधांचा विकास

जेव्हा एखादा भाग पर्यटन केंद्र म्हणून विकसित होतो, तेव्हा तिथे रस्ते, वीज, पाणी आणि इंटरनेट यांसारख्या पायाभूत सुविधांचा दर्जा सुधारतो. याचा फायदा केवळ पर्यटकांनाच नाही, तर संपूर्ण गावाला होतो.

४. ग्रामीण संस्कृती आणि वारशाचे जतन

कृषी पर्यटनामुळे शहरी लोकांना ग्रामीण जीवनशैली, सण-उत्सव, लोककला आणि पारंपरिक जेवणाची ओळख होते. यामुळे लुप्त होत चाललेल्या ग्रामीण परंपरांचे पुनरुज्जीवन होते आणि गावकऱ्यांमध्ये आपल्या संस्कृतीबद्दल अभिमान निर्माण होतो.

५. शहरी आणि ग्रामीण भागातील संवाद

शहरी भागातील लोकांना निसर्गाच्या सानिध्यात राहण्याची संधी मिळते, तर ग्रामीण भागातील लोकांना शहरी जगाच्या गरजा आणि विचार समजून घेता येतात. हा सांस्कृतिक आदान-प्रदानामुळे सामाजिक सलोखा वाढतो.

कृषी पर्यटनातील आव्हाने

१. माहिती आणि तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव

अनेक शेतकऱ्यांकडे उत्तम शेती असते, पण पर्यटनासाठी आवश्यक असणारे व्यवस्थापन कौशल्य (Management Skills), पाहुणचार (Hospitality) आणि विपणन (Marketing) याबद्दल माहिती नसते. ग्राहकांशी कसे बोलावे आणि केंद्र कसे चालवावे, याचे योग्य प्रशिक्षण मिळत नाही.

२. अपुऱ्या पायाभूत सुविधा

ग्रामीण भागात आजही काही ठिकाणी रस्त्यांची दुरुवस्था, विजेचा लपंडाव आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा अभाव ही मोठी समस्या आहे. शहरी पर्यटकांना मूलभूत सुविधा (स्वच्छ प्रसाधनगृहे, वीज, सुरक्षितता) मिळणे अपेक्षित असते, जे पुरवणे शेतकऱ्यांसाठी कधीकधी खर्चिक ठरते.

३. भांडवलाची टंचाई

कृषी पर्यटन केंद्र सुरू करण्यासाठी निवास व्यवस्था, गार्डन, किंवा इतर मनोरंजनाच्या सोयी करण्यासाठी सुरुवातीला मोठी गुंतवणूक लागते. बँकांकडून या व्यवसायासाठी सहज कर्ज उपलब्ध होण्यात अडचणी येतात, कारण हे क्षेत्र अद्याप 'उद्योग' म्हणून पूर्णपणे प्रस्थापित झालेले नाही.

४. भाषेची आणि संवादाची अडचण

शहरी भागातून येणारे पर्यटक अनेकदा इंग्रजी किंवा हिंदी भाषिक असतात. ग्रामीण भागातील शेतकरी आणि त्यांच्या कर्मचाऱ्यांच्या भाषिक मर्यादांमुळे कधीकधी पर्यटकांना आपली माहिती नीट समजावून सांगता येत नाही.

५. सुरक्षिततेचा प्रश्न

पर्यटकांच्या सुरक्षेची जबाबदारी पूर्णपणे शेतकऱ्यांवर असते. शेतात असणारे साप, विंचू किंवा शेती अवजारांपासून पर्यटकांना (विशेषतः लहान मुलांना) इजा होऊ नये, याची काळजी घेणे हे मोठे आव्हान असते. तसेच, अनोळखी व्यक्तींना आपल्या शेतात राहण्यास देणे हा सुरक्षिततेचा प्रश्न कुटुंबासाठीही असू शकतो.

६. हवामानातील अनिश्चितता

जर पाऊस जास्त झाला किंवा दुष्काळ पडला, तर शेतीचे सौंदर्य कमी होते. अशा काळात पर्यटक फिरणे टाळतात. त्यामुळे हा व्यवसाय हंगामावर आधारित (Seasonal) राहतो, ज्यामुळे वर्षभर उत्पन्न मिळत नाही.

७. जाहिरात आणि मार्केटिंग

मोठ्या हॉटेल्सप्रमाणे जाहिरात करण्यासाठी शेतकऱ्यांकडे बजेट नसते. सोशल मीडिया किंवा वेबसाइटचा वापर करून योग्य ग्राहकांपर्यंत पोहोचणे हे आजही अनेक शेतकऱ्यांसाठी अवघड काम आहे.

उपाययोजना

१. पायाभूत सुविधांचा विकास (Infrastructure Development)

पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी शेतात मूलभूत सुविधा असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

राहण्याची उत्तम सोय: शेतात राहण्यासाठी सुरक्षित, स्वच्छ आणि 'ग्रामीण टच' असलेले कोट्स किंवा तंबू (Tents) उभारावेत.

स्वच्छतागृहे: पर्यटकांसाठी विशेषतः महिला आणि मुलांसाठी आधु१. पायाभूत सुविधांचा विकास (Infrastructure Development)

रस्ते व संपर्क: शेतापर्यंत जाण्यासाठी पक्के रस्ते आणि परिसरात चांगल्या मोबाईल नेटवर्कची सोय करण्याचा प्रयत्न करावा.

२. मार्केटिंग आणि ब्रँडिंग (Marketing & Branding)

तुमचे कृषी पर्यटन केंद्र लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करा.

सोशल मीडियाचा वापर: फेसबुक, इंस्टाग्राम आणि व्हॉट्सअॅपवर शेतातील उपक्रम, जेवण आणि निसर्गाचे फोटो/व्हिडिओ शेअर करा.

वेबसाइट आणि बुकिंग: स्वतःची छोटी वेबसाइट बनवा किंवा 'Agritourism' प्लॅटफॉर्मवर नोंदणी करा.

पॅकेजिंग: शाळांच्या सहली, फॅमिली गेट-टुगेदर किंवा 'डे ट्रिप' असे वेगवेगळे पॅकेजेस तयार करा.

३. प्रशिक्षित मनुष्यबळ (Trained Manpower)

पर्यटकांना मिळणारी वागणूक तुमचा व्यवसाय ठरवते.

संवाद कौशल्य: कामगारांना पर्यटकांशी नम्रपणे आणि माहितीपूर्ण संवाद साधण्याचे प्रशिक्षण द्या.

गाइडची सुविधा: शेतातील पिके, झाडे आणि ग्रामीण संस्कृतीबद्दल माहिती देणारा मार्गदर्शक (Guide) उपलब्ध करून द्यावा.

४. नाविन्यपूर्ण उपक्रम (Innovative Activities)

पर्यटकांना फक्त शेती दाखवून चालणार नाही, तर त्यांना तिथे गुंतवून ठेवावे लागेल. अनुभव: स्वतः हाताने भाजी तोडणे, गाईची धार काढणे किंवा बैलगाडीची सफर अशा प्रत्यक्ष अनुभवांवर भर द्या.

पारंपारिक जेवण: चुलीवरचे जेवण, हुडा पार्टी, उकडलेले शेंगदाणे किंवा स्थानिक पदार्थांची मेजवानी द्या.

हस्तकला विक्री: शेतातील ताजा माल (फळे, भाज्या) किंवा स्थानिक बचत गटांनी बनवलेल्या वस्तूंच्या विक्रीसाठी छोटे स्टॉल लावा.

५. सुरक्षा आणि विमा (Safety & Insurance)

सुरक्षा उपाय: शेतात विहीर, वीज जोडणी किंवा जंगली प्राण्यांपासून पर्यटकांच्या सुरक्षेसाठी कुंपण आणि फलक लावावेत.

विमा (Insurance): पर्यटकांच्या सुरक्षिततेसाठी आणि व्यवसायातील जोखमीसाठी 'टुरिझम इन्शुरन्स' काढून ठेवावा.

निष्कर्ष

कृषि पर्यटन हा केवळ पर्यटनाचा एक आधुनिक प्रकार नसून तो "शहरातील पैसा ग्रामीण भागात वळवणे आणि ग्रामीण भागातील नैसर्गिक समृद्धी शहराला देणे" असा दुहेरी लाभ देणारा एक शाश्वत आणि क्रांतिकारी प्रकल्प आहे. आजच्या काळात जेव्हा पारंपारिक शेती हवामान बदल, निसर्गाचा लहरीपणा आणि बाजारपेठेतील अनिश्चिततेमुळे संकटात सापडली आहे, अशा वेळी कृषि पर्यटन हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसाठी एक आशेचा किरण (Ray of Hope)

संदर्भसूची

१. व्यावसायिक अर्थशास्त्र (Business Economics)

लेखक/प्रकाशन: डॉ. जे. एफ. पाटील / फडके प्रकाशन. १. बी.कॉम. भाग १

२. कृषि पर्यटन - wikipedia

३. Rural Development Reports – Government Publications

4. संबंधित संशोधन लेख व जर्नल्स